

МЕШКАНЦІ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ТА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

RESIDENTS OF THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE AND INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS PARTICIPANTS IN CIVIL RELATIONS

Луцька Г.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

Актуальність статті полягає в тому, що будучи суб'єктами права в цілому та суб'єктами цивільних прав, громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, вступають в цивільні правовідносини, набуваючи і здійснюючи окремі цивільні права та обов'язки з певними, встановленими законом, особливостями, що дозволяє розглядати їх як окремих учасників цивільних відносин. Розглядається правовий статус громадян України, які мешкають на тимчасово окупованій території, та внутрішньо переміщених осіб, як учасників цивільних відносин. Наводяться ознаки цивільних правовідносин. Дається характеристика суб'єктам цивільних прав та цивільних правовідносин. Розглядається категорія спеціальної цивільної правосуб'єктності та правового модусу. Обґрунтовується визнання за громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, особливого правового статусу, який зумовлений двома юридичними фактами – фактом тимчасової окупації частини території України та фактом проживання на зазначеній території. Доводиться, що формування такого особливого правового статусу пов'язане з реалізацією цими особами своєї правосуб'єктності у частині реалізації конкретних, визначених законом, цивільних прав у конкретних правовідносинах, що відбувається за безпосередньої участі держави, яка запровадила особливий порядок їх забезпечення (здійснення, охорони і захисту). Зроблено висновок, що тимчасова окупація частини території України і визнання її на рівні закону юридичним фактом зумовила появу в законодавчому регулюванні такого суб'єкта, як внутрішньо переміщені особи та громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Факт тимчасової окупації спричинив зміни в цивільно-правовому статусі таких суб'єктів та наділив їх властивостями самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) цивільних прав і обов'язків, зокрема права власності на нерухоме майно та спадкових прав. Це дає підстави визнати за ними особливий правовий статус, який визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права "забезпечуються", "додержуються та захищаються" в особливому порядку, встановленому зазначеним Законом.

Ключові слова: учасники цивільних відносин, мешканці тимчасово окупованих територій, внутрішньо переміщені особи, цивільна правосуб'єктність, цивільно-правовий статус, цивільні правовідносини, забезпечення цивільних прав.

The relevance of the article is that being subjects of law in general and subjects of civil rights, citizens of Ukraine living in the temporarily occupied territory, enter into civil legal relations, acquiring and exercising certain civil rights and obligations with certain established law, features that allow them to be considered as individual participants in civil relations. The legal status of citizens of Ukraine living in the temporarily occupied territory and internally displaced persons as participants in civil relations is considered. Signs of civil legal relations are given. The subjects of civil rights and civil legal relations are described. The category of special civil legal personality and legal mode is considered. Recognition of the special legal status of citizens of Ukraine living in the temporarily occupied territory, which is due to two legal facts - the fact of temporary occupation of part of the territory of Ukraine and the fact of living in the specified territory, is substantiated. It is proved that the formation of such a special legal status is associated with the implementation of these persons of their legal personality in terms of implementation of specific, defined by law, civil rights in specific legal relations, which occurs with the direct participation of the state that introduced a special procedure and protection). It is concluded that the temporary occupation of part of the territory of Ukraine and its legal recognition has led to the emergence in the legislation of such an entity as internally displaced persons and citizens of Ukraine living in the temporarily occupied territory of Ukraine. The fact of temporary occupation caused changes in the civil status of such entities and endowed them with the properties of independent participants in civil relations in the implementation (exercise, protection and defense) of civil rights and obligations, including property rights and inheritance rights. This gives grounds to recognize their special legal status, which is determined by special legal personality as the ability of residents of the temporarily occupied territory of Ukraine to be parties to civil relations, in which civil rights are "secured", "observed and protected" in a special manner established by law.

Key words: participants of civil relations, inhabitants of temporarily occupied territories, internally displaced persons, civil legal personality, civil legal status, civil legal relations, provision of civil rights.

Актуальність теми. Внаслідок агресії Російської Федерації в березні 2014 року була анексована територія Автономної Республіки Крим та розв'язано збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях. На підставі прийнятих українським парламентом Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (далі – Закон) [1] та Постанови Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 254-VIII [2] територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також території окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей" запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, було визнано тимчасово окупованими територіями України.

Верховною Радою України також було прийнято Закони України "Про створення вільної економічної зони "Крим" та про особливості здійснення економічної ді-

яльності на тимчасово окупованій території України" від 12 серпня 2014 року № 1636-VII [3] та "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [4].

Зазначеними законодавчими актами серед учасників правовідносин, зокрема цивільних, з'явилися нові суб'єкти: а) громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території; б) внутрішньо переміщені особи. І хоча зазначені суб'єкти, як фізичні особи, будучи суб'єктами цивільного права, вже визнаються учасниками цивільних відносин (ч. 1 ст. 2 ЦК України), факт тимчасової окупації частини території України, на якій мешкають або мешкали такі громадяни, спричинив зміни в їх цивільно-правовому статусі, що, на нашу думку, наділило зазначених суб'єктів такими властивостями, які дозволяють їх розглядати як самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) прав, передбачених Законами України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" та "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб". Адже першим Законом

правовий режим тимчасово окупованої території як раз й пов'язаний із встановленням особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 2 ст. 4).

Таким чином, будучи суб'єктами права в цілому та суб'єктами цивільних прав, громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, вступають в цивільні правовідносини, набуваючи і здійснюючи окремі цивільні права та обов'язки з певними, встановленими законом, особливостями, що дозволяє розглядати їх як окремих учасників цивільних відносин.

Стан дослідження. Як відомо, суб'єкти (учасники) входять до суб'єктного складу правовідносин, а останні, в свою чергу, були предметом дослідження в різні часи як теоретиків права (наприклад, таких як Ю.К. Толстой [5], Л.С. Явич [6], Р.О. Халфина [7], В.Н. Протасов [8] та ін.), так й вчених-цивілістів (наприклад, таких як О.С. Йоффе [9], Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova [10] та ін.) і фахівців інших галузей права.

Проте в науковій і юридичній літературі останніх років взагалі не приділена увага спеціальному статусу таких суб'єктів, як громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, та внутрішньо переміщені особи як учасників цивільних відносин, які з'явилися в законодавстві України 2014 року, при реалізації ними цивільних прав, передбачених зазначеними законами, що є актуальним в сучасних українських реаліях, оскільки дослідження правового статусу цих осіб має сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання цивільних відносин за участю таких громадян.

З огляду на зазначене **метою нашої статті** й буде характеристика вказаних суб'єктів як учасників цивільних відносин та встановлення особливостей їхнього цивільно-правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Оскільки суб'єкти (поряд із об'єктом та змістом) утворюють склад правовідносин [11, с. 62], тому характеристика учасників правовідносин, на нашу думку, має починатись з висвітлення специфічних властивостей та ознак самих правовідносин. Так, зокрема, в юридичній літературі зазначається, що правовідносини це завжди двосторонній зв'язок, бо сама норма права має характер надання права й накладення обов'язку, вона завжди когось уповноважує, а комусь зобов'язує певну поведінку; суб'єкти правовідносин взаємно зв'язані між собою юридичними (суб'єктивними) правами й обов'язками. Тобто правовідносини відрізняються індивідуалізацією суб'єктів, персоналізацією прав і обов'язків [12, с. 127; 13 с. 475–477]. До основних специфічних (галузевих) ознак цивільних правовідносин науковці відносять зокрема такі обставини: учасники цивільних правовідносин щодо один одного виступають як юридично рівні суб'єкти, що володіють організаційно-правовою й майновою відособленістю; цивільні правовідносини – це правовий зв'язок, що складається з приводу матеріальних і нематеріальних благ; відносини сторін урегульовані на принципах ініціативи учасників у встановленні правовідносин і диспозитивності правового регулювання; учасники цивільних правовідносин виступають як носії суб'єктивних цивільних прав і обов'язків [14, с. 75].

Суб'єктів (учасників) правовідносин, як одного з елементів останніх, зокрема цивільних, в юридичній літературі визначають по-різному. Одні науковці називають суб'єктом правовідносин індивідуально визначеним суб'єктом права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення [15]. Інші науковці зазначають, що учасник цивільних відносин наділяється цивільною правосуб'єктністю та виступає у формі фізичної чи юридичної особи. Учасником (суб'єктом) цивільних відносин вважається ре-

альний суб'єкт права, який користується цивільною правосуб'єктністю, а саме цивільною правоздатністю (цивільними правами й обов'язками) та дієздатністю (можливістю реалізовувати цивільні права) у формі особи [16, с. 93].

На відміну від суб'єкта об'єктивного права, який лише має потенційну здатність вступати у правовідносини, для чого він наділяється юридичними нормами відповідною здатністю, яку зазвичай іменують "правоздатністю", а іноді за допомогою більш широкої категорії – "правосуб'єктність" [17, с. 330], суб'єкт права у суб'єктивному значенні – це особа, яка має конкретне право, тобто така особа, за якою нормою об'єктивного права визнається можливість певної поведінки, а суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [10].

Здійснюючи конкретне суб'єктивне право, особа вступає у відповідні правовідносини. При цьому спосіб здійснення особою цивільних прав і обов'язків визначає статус особи [16, с. 93]. Сучасне розуміння правового статусу ґрунтується на тому, що всі елементи статусу й сама фізична особа як суб'єкт права формується за безпосередньої участі держави [18].

На правовий статус особи впливають, зокрема, цивільна правоздатність і цивільна дієздатність [19]. Тобто необхідною умовою участі особи в цивільних правовідносинах є наявність у неї цивільної правоздатності, що звичайно розуміється як соціально-правова можливість (здатність) особи бути учасником цивільних правовідносин або загальна здатність особи мати цивільні права й обов'язки [20, с. 37; 21, с. 10–20]. Цінність цієї категорії полягає у тому, що тільки за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав та обов'язків. Вона – необхідна загальна передумова їх виникнення і тим самим їх реалізації [22].

Окремі теоретики права розглядають правовий статус як сукупність загальних прав і обов'язків, що визначають зміст правосуб'єктності, та виділяють структурними елементами загального правового статусу фізичної особи: відповідні правові норми; правосуб'єктність; загальні для усіх суб'єктивні права, свободи та обов'язки; законні інтереси; громадянство; юридичну відповідальність; правові принципи; правовідносини загального (статусного) характеру [23, с. 45–46, 59].

Деякі автори виділяють індивідуальний правовий статус фізичної особи, під яким розуміється поєднання загального статусу й набору спеціальних правових статусів (особа в певній якості) [24]. На нашу думку, як раз існування спеціальних правових статусів дозволяє виділити спеціальну правосуб'єктність – здатність певних осіб відповідно до закону бути учасниками цивільних правовідносин [25, с. 170].

Як раз виникнення спеціальної правосуб'єктності, на наше переконання, й зумовлено переходом від загального до галузевого чи спеціального правового статусу, коли змінюється лише ступінь конкретизації прав, обов'язків суб'єктів, проте для цих статусів характерні спільні ознаки: всі вони мають справу не з конкретною особою, а з нескінченною безліччю осіб [26, с. 25].

Повертаючись до положень Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України", ним встановлено, що: 1) набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. У разі неможливості здійснення державним реєстратором повноважень щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово

окупованій території орган державної реєстрації визначається Кабінетом Міністрів України (ч. 4 ст. 11); 2) на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 5 ст. 11); 3) у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, а нерухоме майно або основна його частина, у разі відсутності нерухомого майна – основна частина рухомого майна знаходиться на території, передбаченій частиною першою цієї статті, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів (ст. 11-1).

Тобто із зазначених положень вбачається лише зміна ступеня конкретизації цивільних прав та обов'язків, що проявляються в запровадженні особливого (спеціально визначеного законом) порядку їх реалізації (здійснення, охорони і захисту).

Більше того, сама назва Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України", в якій йдеться про "забезпечення" прав і свобод громадян, а також визначена мета цього Закону, якою є визначення особливостей "додержання та захисту" прав і свобод людини і громадянина (ст. 2), та взятий Україною обов'язок вживати всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 1 ст. 5), дають підстави для висновку говорити про визнання за громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, особливого правового статусу, який зумовлений двома юридичними фактами – фактом тимчасової окупації частини території України та фактом проживання на зазначеній території. Звертаємо увагу на те, що норми Закону спрямовані на забезпечення прав та свобод загалом та цивільних прав зокрема (ст. ст. 11, 11¹, 12, 12¹ цього Закону) саме громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

Зазначений особливий правовий статус визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права "забезпечуються", "додержуються та захищаються" в особливому порядку, встановленому зазначеним Законом. Причому формування такого особливого правового статусу пов'язане з реалізацією цими особами своєї правосуб'єктності у частині реалізації конкретних, визначених Законом, цивільних прав у конкретних правовідносинах, що відбувається за безпосередньої участі держави, яка запровадила особливий порядок їх забезпечення (здійснення, охорони і захисту), не змінюючи при цьому змісту і обсягу цих прав.

Враховуючи те, що у вищезазначеному випадку мова йде про спеціального суб'єкта правовідносин – громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, та які у зв'язку з цим набули спеціального цивільно-правового статусу, тому варто погодитись із окремими науковцями про те, що обсяг спеціального статусу є базовим для формування категорії правового статусу як конкретизованої, соціально спеціалізованої і часто нетривалої в часі структури, оскільки в кожному право-

вому модусі проявляється лише певна частина спеціального правового статусу суб'єкта: у відповідному процесі, що характеризується динамікою розкриття елементів спеціального правового статусу залежно від стадій цього процесу (модус операнді); у відповідній сфері суспільних відносин, в яких може бути розкрито лише окрему сторону спеціального правового статусу, статичний аспект, що не залежить від стадій процесу (модус вівенді) [27, с. 87]. При цьому правовий модус визначається як сукупність прав, якими наділені лише окремі фізичні особи унаслідок здійснення ними певної поведінки, наділення певним спеціальним правовим статусом [28, с. 5].

Категорія "правовий модус" являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин [29, с. 16]. І хоча науковці ознаками правового модусу зазвичай називають вік, стать, рід занять, професія тощо [30, с. 28–29], ми можемо зробити висновок, що громадяни України, які мешкають на тимчасово окупованій території (на відміну від інших громадян України, які такий спеціальний цивільно-правовий статус не мають), володіють специфічними суб'єктивними цивільними правами та обов'язками, зокрема у цивільних правовідносинах власності щодо нерухомого майна, спадкування, а також у цивільно-процесуальних правовідносинах щодо захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав тощо.

Так, наприклад, існування такого правового модусу зумовлено й особливостями реалізації громадянами, які мешкають на тимчасово окупованій території, свого права на судовий захист їхніх цивільних прав, забезпечення якого згідно із зазначеним Законом здійснено шляхом зміни територіальної підсудності цивільних справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам, та віднесення розгляду таких справ місцевим загальним судам міста Києва. Відтак, особливості судового захисту таких громадян, визначені в Законі, зумовлюють й особливості у виконавчому провадженні щодо виконання рішення суду України, яке є обов'язковим для виконання на всій території України.

Також зазначимо, що спеціальний цивільно-правовий статус громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, як учасників цивільних відносин, зумовлений й особливостями їхньої участі в нотаріальному процесі, які передбачені положеннями вищезазначеного Закону. Так, вченими пропонується виділяти у теорії нотаріального процесу в окрему групу нотаріальні провадження, обтяжені елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України, в науковій літературі одним із елементів, пов'язаних із таким правовим режимом, називають суб'єкта – хоча б один суб'єкт відносин є громадянином України, який проживає на тимчасово окупованій території України, чи є внутрішньо переміщеною особою, які й будуть учасниками вказаного нотаріального провадження [31, с. 307, 308].

Отже, на нашу думку, наявні підстави визнати за громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, та внутрішньо переміщеними особами наявність правового модусу, зумовленого, по-перше, наявністю у таких осіб громадянства України, а по-друге, фактом їхнього проживання (або попереднього проживання) на тимчасово окупованій території України.

Водночас сам Закон України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" хоч й визначає факт тимчасової окупації юридичним фактом (із визначенням дати початку окупації та територій, які визнаються тимчасово окупованими), проте не містить окремої статті, яка б була присвячена правовому статусу суб'єктів – громадян України, для яких факт тимчасової окупації став мати юридичне значення, зокрема в особливостях регулювання "забезпе-

чення", "додержання та захисту" їхніх прав, свобод і інтересів. Через відсутність окремої статті в цьому Законі законодавче регулювання цивільних правовідносин здійснюється не через цивільно-правовий статус таких громадян, як власників нерухомого майна чи спадкоємців або суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а через їхні цивільні права та обов'язки, які є складовими зазначеного цивільно-правового статусу. Причому в Законі навіть відсутня норма, яка б встановлювала ознаки, за якими того чи іншого громадянина України можна було вважати таким, що "проживає" на тимчасово окупованій території (наприклад, наявність реєстрації місця проживання, наявність у власності нерухомого майна, проживання у батьків чи дітей тощо). Тобто такий елемент цивільних правовідносин, як суб'єкт залишається без законодавчого відображення в спеціальному законі. А це, в свою чергу, також звужує сферу законодавчого регулювання відносин за участю внутрішньо переміщених осіб, оскільки статус останніх залежить від залишення ними свого "місця про-

живання" (ст. 1 Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб").

Таким чином, тимчасова окупація частини території України і визнання її на рівні закону юридичним фактом зумовила появу в законодавчому регулюванні такого суб'єкта, як внутрішньо переміщені особи та громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Факт тимчасової окупації спричинив зміни в цивільно-правовому статусі таких суб'єктів та наділив їх властивостями самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) цивільних прав і обов'язків, зокрема права власності на нерухоме майно та спадкових прав. Це дає підстави визнати за ними особливий правовий статус, який визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права "забезпечуються", "додержуються та захищаються" в особливому порядку, встановленому зазначеним Законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. Офіційний вісник України. 2014 р., № 36, стор. 35, ст. 957.
2. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 254-VIII. Офіційний вісник України. 2015 р., № 24, стор. 18, ст. 655.
3. Про створення вільної економічної зони "Крим" та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12 серпня 2014 року № 1636-VII. Офіційний вісник України. 2014 р., № 78, стор. 7, ст. 2222.
4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. Офіційний вісник України. 2014 р., № 94, стор. 7, ст. 2709.
5. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.
6. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). М.: Юрид. лит., 1971. 152 с.
7. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. 351 с.
8. Протасов В. Н. Правоотношение как система. М.: Юрид. лит., 1991. 142 с.
9. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2000. 648 с.
10. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: навч. посіб. К.: Істина, 2008. 304 с.
11. Домусчі С. Д. Сутність цивільних правовідносин. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 41. С. 60–64.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: посіб. для студ. 2-е вид. К., 1994. 325 с.
13. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М., 1997. 720 с.
14. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. пособие. К.: А.С.К., 2001. 756 с.
15. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 3. С. 29–38.
16. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять "суб'єкт права", "особа", "суб'єкт правовідносин", "учасник відносин". Право і суспільства. 2016. № 1. С. 89–93.
17. Харитонova О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 59. С. 329–335.
18. Цивільне право України: підручник у 2 кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзєра, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. 2001. 864 с.
19. Цивільне право України. Загальна частина: навчальний посібник. К.: КНТ, 2006. 480 с.
20. Цивільне право України: підручник: У 3 кн. Кн. 1 / За ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дрішлюка. О.: Юрид. літ., 2005. 412 с.
21. Советское гражданское право: субъекты гражданского права / Под ред. С. Н. Братуся. М.: Юрид. лит., 1984. 288 с.
22. Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть: учеб. / под ред. Е. А. Суханова. М.: Волтер Клувер, 2004. 669 с.
23. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 317 с.
24. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: курс лекций. Екатеринбург, 1997. 476 с.
25. Надьон В. В. Загальна характеристика правосуб'єктності. Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 168–172.
26. Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. Юридичний вісник. 2014. № 5. С. 23–26.
27. Ровный В. В. О категории «правовой модус» и ее содержании. Государство и право. 1998. № 4. С. 86–88.
28. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2007. 41 с.
29. Якимчук Н. Поняття "правовий статус", "правове положення", "правовий модус" та "правовий режим": теоретико-правовий аналіз. Вісник Національної академії прокуратури України. 2013. № 3. С. 11–18.
30. Патулин В. А. Субъективное право граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации. Советское государство и право. 1971. № 6. С. 24–32.
31. Кармаза О. О. Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу. Публічне право. 2015. № 3 (19). С. 305–312.